

УДК 902.2(477.85)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/49-1-3>

Vitaliy KALINICHENKO,

orcid.org/0000-0002-0808-1613

кандидат історичних наук,

асистент кафедри Всесвітньої історії

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

(Чернівці, Україна) v.kalinichenko@chnu.edu.ua

Sergiy PIVOVAROV,

orcid.org/0000-0003-2303-4476

доктор історичних наук, професор

(Чернівці, Україна) pyvovarov.sergiy@gmail.com

МЕТАЛЕВЕ ЗООМОРФНЕ НАВЕРШЯ БОЙОВОЇ ПЛІТІ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII СТ.

Археологічні матеріали є надзвичайно важливим джерелом для вивчення минулого українських земель у добу середньовіччя. Одним із регіонів країни, де тривалий час розкопуються старожитності Русі–України є Буковина. Тут виявлено понад 270 пам'яток (городищ, поселень, могильників, печерних монастирів, культових місць), які відносяться до давньоукраїнської археологічної культури й датуються XI–першою половиною XIII ст. Серед них на беззаперечну увагу заслуговують матеріали з Чорнівського городища першої половини XIII ст. зокрема предмет з зооморфними рисами, функційне призначення якого досі залишається дискусійним. Аналізу особливостей цього артефакту присвячено запропоновану статтю. Це металеве зооморфне навершя, складова частина знаряддя для управління конем. Дослідження металевого зооморфного навершя із Чорнівського городища дозволяє встановити, що воно належить до бойової пліті.

На землях Русі–України, князівствах і територіях підвладних Київській державі та просторах, які займали степові кочівники відомо близько 40 знахідок металевих та понад сотню кістяних навершів на бойові пліті. Металеві навершя зустрічаються значно рідше, ніж виготовлені з кістки. Всі вони мають індивідуальні риси, повністю тотожних практично немає, що свідчить про їх виготовлення на замовлення, можливо для конкретної особи. Вважаємо, що пліті з такими металевими навершями, поряд із зброєю, були соціальними маркерами й підкреслювали статус вершника. Очевидно, що подібні аксесуари вершника були невід'ємною частиною екіпування представників військової верхівки, зокрема, князів та бояр. Найдавніші знахідки решток пліті (кістяні навершя) на землях України пов'язуються із кочівницьким світом і відносяться ще до доби бронзи. Зокрема, їх знахідки відомі в похованнях зрубної культури, скіфських і сарматських старожитностях й на середньовічних кочівницьких пам'ятках. Саме від кочівників використання пліті та спосіб їзди на коні «по східному» потрапив на Київську Русь і отримав значне поширення, особливо в середовищі легкоозброєних кіннотників. Умови знахідки дають змогу визначити розміри й реконструювати пліть, а знайдений на пам'ятці срібний перстень із знаком Рюриковичів пов'язати її з одним із тогочасних князів. Виявлені матеріали уточнюють хронологічні рамки існування Чорнівського городища та дозволяють більш поглиблено розкрити його значення для економічного, суспільного-політичного і культурного розвитку давньукраїнського населення регіону.

Ключові слова: Буковина, Чорнівське городище, матеріальна культура, предмети озброєння, зооморфне навершя, класифікація.

Vitaliy KALINICHENKO,

orcid.org/0000-0002-0808-1613

PhD,

Assistant Professor at the Department of World History

Yurii Fedkovych National University of Chernivtsi

(Chernivtsi, Ukraine) v.kalinichenko@chnu.edu.ua

Sergey PIVOVAROV,

orcid.org/0000-0003-2303-4476

Doctor of Historical Sciences, Professor

(Chernivtsi, Ukraine) pyvovarov.sergiy@gmail.com

METAL ZOOMORPHIC HEADBATTLE RAFT FROM THE CHORNIVKA HILLFORT OF THE XIII CENTURY

Archaeological materials are an extremely important source for studying the past of Ukrainian lands in the Middle Ages. Bukovyna is one of the regions of the country where the antiquities of Rus–Ukraine have been excavated for a long time. More than 270 monuments (settlements, cemeteries, cave monasteries, places of worship) have been discovered here, which belong to the ancient Ukrainian archeological culture and date back to the XI – first half of the XIII century. Among them, materials from the Chornivka hillfort of the first half of the 13 th century deserve undeniable attention. In particular, a subject with zoomorphic features, the functional purpose of which still remains controversial. The proposed article is devoted to the analysis of the features of this artifact. This is a metal zoomorphic headbattle raft, an integral part of the tool for controlling the horse. The study of the metal zoomorphic top from the Chornivka hillfort allows us to establish that it belongs to the battle plate.

In the lands of Rus–Ukraine, principalities and territories under the control of the Kyivan state and the territories occupied by steppe nomads, about 40 metal finds and more than a hundred bone tops on rafts are known. Metal tops are much less common than those made of bone. They all have individual features, almost identical, which indicates that they are made to order, possibly for a specific person. We believe that the plates with such metal tops, along with weapons, were social markers and emphasized the status of the rider. It is obvious that such accessories of the rider were an integral part of the equipment of the military leadership, including princes and boyars. The oldest finds of the remains of a slab (bone tops) in the lands of Ukraine are associated with the nomadic world and date back to the Bronze Age. In particular, their finds are known in the burials of carcass culture, scythian and sarmatian antiquities and medieval nomadic settlements. It was from the nomads that the use of the raft and the method of riding a horse «eastward» came to Kievan Rus and became widespread, especially among lightly armed horsemen. The conditions of the find make it possible to determine the dimensions and reconstruct the raft, and the silver ring with the Rurik symbol found on the hillfort to connect it with one of the princes of that time. The discovered materials clarify the chronological framework of the Chornivka hillfort and allow to reveal its significance for the economic, socio–political and cultural development of the ancient Ukrainian population of the region.

Key words: Bukovyna, Chornivka hillfort, material culture, weapons, zoomorphic head, classification.

Постановка проблеми. Археологічні матеріали є важливим джерелом для вивчення минулого українських земель у добу середньовіччя. Одним із регіонів країни, де тривалий час розкопуються старожитності Русі–України є Буковина. Тут виявлено понад 270 пам'яток (городищ, поселень, могильників, печерних монастирів, культових місць), які відносяться до давньоукраїнської археологічної культури й датуються XI – першою половиною XIII ст. Серед них на беззаперечну увагу заслуговують матеріали з Чорнівського городища першої половини XIII ст. зокрема предмет з зооморфними рисами, функційне призначення якого досі залишається дискусійним. Аналізу особливостей цього артефакту присвячено запропоновану статтю.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Пам'ятка була виявлена Б.О. Тимощуком в 1977 р. (Тимошук, 1982: 105–112) і вже тривалий час досліджується чернівецькими археологами. В 1982 р. розвідкові розкопки на городищі проводив М.А. Филипчук (Филипчук, 1983), а протягом 1985–1986 рр. роботи на пам'ятці здійснювала археологічна експедиція ЧНУ під керівництвом Л.П. Михайлини (Михайлина, Возний, Пивоваров, 1991: 66–67).

З 1989 по 1994 рр. городище розкопувалося І.П. Возним, який констатував «...що воно є єдиною пам'яткою домонгольського періоду, розкри-

тою повністю» (Возний, 1998: 8). На жаль близько 30 % території археологічного об'єкту залишилося не вивченою.

З 1999 р. й по сьогодні пам'ятка продовжує досліджуватися, переважно під час лабораторних занять із студентами – істориками, науковцями ЧНУ ім. Ю.Федьковича (Пивоваров, 1999: 154–159; Пивоваров, 2001: 243–255; Пивоваров, 2005: 195–201; Пивоваров, 2005а: 31–38; Пивоваров, 2008: 180–199; Пивоваров С., Калініченко В., 2014: 39–55; Пивоваров С., Калініченко В., 2014а: 18–24; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2015: 30–33; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2015а: С. 7–35; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2016: 7–44; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2017: 5–13; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2018: 33–37; Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В., 2019: 101–107).

Під час робіт на городищі у 2000 р. на підлозі лише частково розкопаної кліті (північно–західна частина пам'ятки), нами був виявлений металевий трубчатий предмет із клювоподібним виступом й зооморфними (орнітологічними) рисами (Пивоваров, 2001:137–139). Він *in situ* лежав в кліті, вздовж поперечної (північної) стіни зрубу, на віддалі 10 см від нижньої колоди. Всередині знахідки знаходився обгорілий дерев'яний стержень, який від нижньої частини артефакту тягнувся, у вигляді

шару вугілля, на 23 см (його ширина становила 1–1,5 см, товщина 0,7 см). Виявлений металевий виріб і обгорілі рештки деревини розташовувалися паралельно стіні й закінчувалися двома мідними кільцями діаметром 1,6–1,8 см.

Подібні металеві та кістяні трубчаті вироби із клювоподібним виступом неодноразово зустрічалися дослідникам в XIX–XX ст. під час вивчення середньовічних старожитностей Східної Європи. Тривалий час їх рахували то бойовими кістнями та навершям прапорів чи коновальним інструментом. Лише завдяки роботам А.Ф. Ліхачова та О.А. Спіцина було встановлено, що ці знахідки є складовою частиною знаряддя для управління бойовим конем – пліттю (нагайкою). Більш детальніше дослідив ці артефакти в 70-х рр. минулого століття А.М. Кірпи́чников, який виділив їх IV типи, в межах XI – першої половини XIII ст. Він запропонував називати їх потиличниками плітей із клювоподібним виступом (Кирпичников, 1973: 71–75). Згодом з'явилася ще низка статей спеціально присвячених цій категорії знахідок, уточнена їх хронологія та складена нова типологія (Хузин, 1985: 207–208; Бродовский, 1993: 179–189; Чхеидзе, 2016: 352–381; Осипенко, 2021: 61–66).

Мета статті – проаналізувати конструктивні особливості предмета та представити новий погляд на його функційне використання.

Виклад основного матеріалу. Знайдений на Чорнівському городищі металевий елемент знаряддя для управління конем має наступні параметри: висота – 6 см, ширина – 3,4 см, діаметр отвору зверху – 1,1 см, знизу – 1,3 см, товщина стінок – 0,1–0,2 см, діаметр поперечного наскрізного отвору – 0,5 см, вага – 42,6 г. Виріб прикрашений рельєфними валиками, а у верхній частині геометричним і циркульним орнаментом (фото 1). Знахідка виготовлена із бронзи шляхом лиття по восковій моделі та посріблена.

Фото 1. Навершя пліті з Чорнівського городища

Щодо назви описаного артефакту та найменування самого знаряддя управління верховим конем то в історіографії немає однозначності. Поряд із потиличником пліті (А.М. Кірпи́чников) вживаються також найменування: потиличник нагайки (Пивоваров, 2001: 137), закінчення батога (Терський, 2015: 112), тильник канчука (Осипенко, 2021: 54–55) та інші.

Вивчення цього питання авторами дозволило запропонувати ще один варіант назви чорнівської знахідки. Очевидно, що найбільш правильною назвою самого знаряддя для управління конем на землях Київської держави буде *пліть*, яка згадується в давньоукраїнській літературі ще з XI ст., зокрема, в «Ізборнику Святослава 1073 р.» (Срезневский, 1902). Стосовно інших назв, які часто вживаються дослідниками то вони мають пізні походження чи інше застосування. Так, канчук, нагайка, камча, які виконували аналогічні функції, фіксуються в писемних джерелах лише із XV–XVIII ст., а батіг використовувався переважно для керування упряжкою коней (Рибалка, 2006: 241–245; Військова лексика Запорозького козацького вжитку (на матеріалах історичних пісень); Халимоненко, 1994; Тюркізми в українській мові).

Відносно назви самої металевої (кістяної) частини пліті також зустрічаємо різночитання: потиличник, закінчення, тильник тощо. В їх основу покладене пряме функціональне призначення виробу, запобігати вислизанню пліті з руки під час застосування при верховій їзді. Тому перелічені назви, на нашу думку, не відповідають справжньому стану речей. Адже таку саме функцію виконують закінчення руків'я меча та шаблі, але вони іменуються навершями. Позаяк у похідному положенні зброя вкладалася у піхви, а руків'я було зверху. За даними іконографічних джерел та етнографічного матеріалу пліть (канчук, нагайку) переважно затикали за пояс (у добу пізнього середньовіччя за халяву чобота) таким чином, що зверху розташовувалося її руків'я. Отже, в даному випадку закінчення пліті із металевою частиною є її навершям. Тому пропонуємо називати таке знаряддя вершника для управління конем – *бойовою пліттю із металевим зооморфним навершям*.

Поряд із такого типу плітями використовувалися й інші, які не відносилися до типу бойових. Так, у Новгороді в шарах першої половини XIII ст. було знайдено добре збережене дерев'яне руків'я пліті із металевими деталями, на яких збереглися надписи та прокреслені зображення. На одному із них розміщена сцена покарання пліттю, яка має два ремінні джгути (двохвоста). Дослідники

знахідки вважають її парадним, церемоніальним предметом, яка могла використовуватися для залякування та покарання (бичування) злочинців (Родионова, Гиппиус, 2013: 152–170).

Знайдене на підлозі кліті Чорнівського городища навершя пліті та розташовані на протилежаючому кінці шару вугілля мідні кільця дозволяють здійснити спробу реконструкції знаряддя управління конем. Очевидно, що чорнівська бойова пліть складалася із декількох елементів. Так, дерев'яне руків'я (плетовище, плетенник) на одному кінці мало бронзове зооморфне навершя, на іншому – два мідних кільця. Останні, найвірогідніше відігравали декоративну функцію, можливо додатково кріпили шкіряний джгут. Загальна довжина руків'я була близькою до 30–35 см. Попутно відзначимо, що руків'я новгородської знахідки становило 36 см (Родионова, Гиппиус, 2013: 162). До кінця плетовища приєднувався ремінний джгут, який міг мати довжину 60–70 см. Наскрізний отвір в зооморфному наверші свідчить про наявність спеціального ремінця – темляка, який надівався на руку для запобігання випадання пліті під час руху. Отже, загальна довжина пліті (руків'я з навершям та ремінний джгут) могла становити 90–100 см, із темляком – 110–115 см (рис. 1, 1).

Рис. 1.

1 – реконструкція пліті; 2 – використання пліті середньовічними кочівниками (за В.Н. Чхеїдзе)

На землях Русі–України, князівствах і територіях підвладних Київській державі та просторах, які займали степові кочівники відомо близько 40 знахідок металевих та понад сотню кістяних навершів на бойові пліті (Осипенко, 2021: 61–66). Металеві навершя зустрічаються значно рідше ніж виготовлені з кістки. Всі вони мають індивідуальні риси, повністю тотожних практично немає, що свідчить про їх виготовлення на замовлення, можливо для конкретної особи. Вважаємо, що пліті з такими металевими навершями, поряд із зброєю, були соціальними маркерами й підкреслювали статус вершника. Очевидно, що подібні аксесуари вершника були невід’ємною частиною екіпірування представників військової верхівки, зокрема, князів та бояр.

Найдавніші знахідки решток пліті (кістяні навершя) на землях України пов’язуються із кочівницьким світом і відносяться ще до доби бронзи. Зокрема, їх знахідки відомі в похованнях зрубної культури (Циміданов, 2007: 217–224; Дубовская, 1997: 62–65; Отрошенко, 1986: 22–232), скіфських і сарматських старожитностей (Бородовский, 1987: 28–39; Черненко, 1975: 152–173; Смирнов, 2015: 50–59) й на середньовічних кочівницьких пам’ятках (Хузин 1985: 193–213; Степи Евразии в эпоху средневековья, 1981: 215; Федоров-Давыдов, 1966: 22.). Саме від кочівників використання пліті та спосіб їзди на коні «по східному» потрапив на Київську Русь і отримав значне поширення, особливо в середовищі легкоозброєних кіннотників (Кирпичников, 1973: 72–73).

Виявлені на Чорнівському городищі предмети озброєння та спорядження вершника і верхового коня (Пивоваров 2001: 135–138; Пивоваров 2008: 186; Пивоваров С., Калініченко 2014а: 18–24.) засвідчують, що тут перебували, як важкоозброєні, так і легкоозброєні кіннотники та піші воїни. Стосовно решток пліті з городища то вона могла належати князю Андрію Ярославовичу (1227(2)–1264 рр.) зятю Данила Галицького. Про це дотично свідчить знайдений нами срібний перстень із багровидним знаком Рюриковичів, який найвірогідніше пов’язувався із цим можновладцем (Пивоваров, 2008: 9–17).

Пліть в добу середньовіччя була не тільки знаряддям управління бойовим конем, вона могла також застосовуватися як зброя в ближньому бою (рис. 1, 2). За етнографічними матеріалами для такого використання на її кінець прив’язували камінь, або металевий злиток. Не виключено, що бойова пліть могла мати два ремінних джгути, один із яких використовувався для управління конем, а інший – в бойових умовах чи полюванні

на диких звірів (воскобій). При цьому бойова частина ремінної пліті в похідних умовах, очевидно, фіксувалася до руків'я шкіряним зацепом.

Про важливе значення пліті в давнину й середньовічний час свідчать численні епічні розповіді різних народів. Наприклад, у народів Сходу пліть вважалася серйозною зброєю, якою оборонялися від ворогів та вбивали нападників. У скіфському епосі пліті приписувалися чарівні дії, наприклад, омолодження та оживлення людини, дарування достатку, керування ріками, перетворення ворогів на диких тварин (Циміданов, 2008: 219–222) тощо. У розповідях тюркських народів пліть (нагайка, камча) була зброєю для боротьби з ворогами, нею знищували, в першу чергу, нападників недостойних удару лезом шаблі чи меча (Урманче, 2015: 289–291).

В оповідях, де йдеться про часи Київської держави, пліть фігурує як грізна зброя в героїчному епосі, зокрема, в билинах і казках. За її допомогою богатирі Ілля Муромець, Добриня, Василій «паробок заморський» та інші отримували перемоги над ворогами, загарбниками та зрадниками (Миллер, 1892: 221; Майков, 1863: 68; Пименов, 1957: 31–33). Варто відзначити, що в богатирських билинах не згадуються остроги, а повсякчас йдеться про стремена та «плетку шелкову», як один із обов'язкових елементів спорядження вершника (Родионов, 2013: 102).

Не випадковими, на нашу думку, є орнітологічні обриси багатьох металевих та кістяних навершів бойових плітей, які зображують хижого

птаха найвірогідніше – орла. Загальновідомо, що орел в міфології та народних оповідях символізує силу і владу. Орел – володар повітря, символ, який втілює могутність, швидкість, відвагу, гордість, апофеоз, царське походження й уособлює духовність людини (Полная энциклопедия символов, 2007: 424–425). Цей птах був атрибутом царської влади у Візантійській імперії і його «царський образ» був перенесений на землі Київської Русі. Народний епос наділив орла багатьма надприродними якостями, як то, енергією вогню, даром передбачення, провісником перемог, блискавичною швидкістю, безсмертям тощо. Подібні якості приписувало орлу й християнське віровчення, де він є символом євангеліста Іоанна, уособлює правосуддя та характеризується гостротою зору, гордістю, мужністю та здатністю відновлюватися (Шарлемань, 2015: 178). Тому зображення обрисів саме цього птаха на наверші пліті, в усвідомленні сучасників, повинно було всіляко допомагати власнику в мирному житті та військових виправах. Не виключено, що пліті увінчані зображенням орла, або іншого птаха могли виконувати й сакральні функції (Гончарова, 1994: 23–27).

Висновки. Отже, дослідження металевого зооморфного навершя із Чорнівського городища дозволяє встановити, що воно було складовою частиною бойової пліті. Умови знахідки дають змогу визначити розміри й реконструювати пліть, а знайдений на пам'ятці срібний перстень із знаком Рюриковичів пов'язати її з одним із тогочасних князів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бородовский А.П. Плетки и возможности их использования в системе вооружения племен скифского времени. *Военное дело древнего населения Северной Азии*. Новосибирск : Наука, 1987. С. 28–39.
2. Бродовский А.П. Плетки и стеки в экипировке раннесредневекового всадника юга Западной Сибири. *Военное дело юга Сибири и Дальнего Востока*. Новосибирск : Наука, 1993. С. 179–189.
3. Військова лексика Запорозького козацького вжитку (на матеріалах історичних пісень). URL: bizslovo.org/content/index.php/en/koz-tvo/77-slovnyk/494-viyskova-leksyka.html (дата звернення 16.02.2022).
4. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. Чернівці: Рута, 1998.
5. Дубовская О.Р. Плеть как возможный атрибут предскифских погребений. *Древности Подонцовья*. Луганск: Осирис, 1997. С. 62–65.
6. Гончарова Г.М. Зооморфний навершник із давньоруського поселення, що поблизу с. Автуничі на Чернігівщині. *Шляхи становлення Національного музею історії України: від витоків до сьогодення*. Київ: Національний музей історії України, 1994. С. 23–27.
7. Кирпичников А.Н. снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. Ленинград: Наука, 1973. С. 71–75.
8. Майков Л. О былинах Владимиров цикла. Санкт-Петербург, 1863.
9. Миллер В. Экскурсы в область русского народного эпоса. Москва, 1892.
10. Михайлина Л.П., Возний І.П., Пивоваров С.В. Дослідження археологічних пам'яток Північної Буковини експедицією Чернівецького держуніверситету. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк: Надтир'я, 1991. С. 66–67.
11. Осипенко М. Тильники канчука зі спеціальним виступом XI–XIII ст. (за матеріалами Національного музею історії України). *Археологія*. 2021. № 1. С. 61–66.
12. Отрощенко В.В. Костяные детали плеток из погребений срубной культуры. *Советская археология*. 1986. № 3. С. 22–232.
13. Пивоваров С. Візантійська монета з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т. 3. С. 154–159.

14. Пивоваров С. Нові знахідки предметів озброєння та спорядження вершника і верхового коня з Чорнівського городища (перша половина XIII ст.). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Золоті литаври, 2001. Т. 2. С. 137–139.
15. Пивоваров С. Археологічні дослідження Чорнівського городища в 1999–2000 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Золоті литаври, 2001а. Т. 1. С. 243–255.
16. Пивоваров С. Чорнівське городище першої половини XIII ст. (нові знахідки). *Р.Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку*. Чернівці: Прут, 2005. С. 195–201.
17. Пивоваров С. Нові дані про землеробство мешканців Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Прут, 2005а. Т. 2 (20). С. 31–38.
18. Пивоваров С. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Археологічні студії*. – Київ–Чернівці: Наші книги, 2008. Вип. 3. С. 180–199.
19. Пивоваров С. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Прут, 2008а. Т. 1 (25). С. 9–17.
20. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Нові знахідки християнської металопластики з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Церква-наука-суспільство*. Київ, 2015. С. 30–33.
21. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2012–2015 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Букрек, 2015а. Т. 2 (40). С. 7–35.
22. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Дослідження Чорнівського городища першої половини XIII ст. у 2015–2016 рр. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Вижиця: Черемош, 2016. Т. 2 (42). С. 7–44.
23. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Нові знахідки елементів клинкової зброї з Чорнівського городища XIII ст. *Вісник Центру Буковинознавства*. Чернівці: Технодрук, 2017. Т. 1. С. 5–13.
24. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Середньовічні шпори з Чорнівського городища XIII ст. *Галич і Галицька земля*. Галич, 2018. С. 33–37.
25. Пивоваров С., Ільків М., Калініченко В. Деталі середньовічних мечів з Чорнівського городища XIII ст. *Археологія & Фортифікація України*. Кам'янець-Подільський, 2019. С. 101–107.
26. Пивоваров С., Калініченко В. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Чернівці: Букрек, 2014. Т. 1 (37). С. 39–55.
27. Пивоваров С., Калініченко В. Предмети середньовічного озброєння з Чорнівського городища першої половини XIII ст. (дослідження 2012 р.). *Держава та армія. Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2014а. № 784. С. 18–24.
28. Пименов В.В. Об отражении в былинах некоторых элементов материальной культуры. *Труды Карельского филиала АН СССР. Вопросы литературы и народного творчества*. Ленинград, 1957. Вып. VIII. С. 31–33.
29. Полная энциклопедия символов. Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Сова, 2007. С. 424–425.
30. Рибалка Я. Тюркські лексичні запозичення у військовій термінології XVII–XVIII ст. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2006. № 559 (Проблеми української термінології). С. 241–245.
31. Родионов М.С. Изображение боевого коня в русских богатырских былинах. *Вестник Челябинского университета*. Челябинск, 2013. № 35 (326). Вып. 85. С. 102.
32. Родионова М.А., Гиппиус А.А. Плеть с Владычного двора. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*. Великий Новгород, 2013. Вып. 27. С. 152–170.
33. Смирнов Н.Ю. Зверь и птица из Темир-горы. *Боспорские исследования*. Керчь: Керченская городская типография, 2015. Вып. XXXI. С. 50–59.
34. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. Санкт-Петербург, 1902. Т. 2. 964 с.
35. Степи Евразии в эпоху средневековья. Москва: Наука, 1981.
36. Терський С. Спорядження вершника і коня на Волині в X–XV століттях. *Культура і мистецтво західноукраїнських земель*. Львів, 2015.
37. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. Київ: Наукова думка, 1982.
38. Тюркізми в українській мові. URL: uk.avtoidid.hh.ua/231382/turkizm.html (дата звернення 16.02.2022).
39. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. Казань: ИЯЛИ, 2015.
40. Федоров–Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва: Изд-во МГУ, 1966.
41. Филипчук М.А. Замок біля Чорнівки. *Молодий Буковинець*. 1983. 27 лютого.
42. Халимоненко Г. Тюркська військова лексика у мовленні запорізького козацтва: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київський університет імені Тараса Шевченка. Київ, 1994. 23 с.
43. Хузин Ф.Ш. снаряжение всадника и верхового коня. *Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X-XIII вв.* Москва: Наука, 1985. С. 207–208.
44. Циміданов В.В. Поховання з нагайками в зрубній культурі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. Вип. 7. С. 217–224.
45. Черненко Е.В. Оружие из Толстой Могилы. *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, 1975. С. 152–173.
46. Чхеидзе В.Н. Костяные навершия плетей с отрогком в погребениях средневековых кочевников восточно-европейских степей. *Степи Восточной Европы в средние века. Сборник памяти С.А. Плетневой*. Москва, 2016. С. 352–381.
47. Шарлемань Н.В. Природа и люди Киевской Руси. Киев: Изд. Дом «Антиквар», 2015.

REFERENCES

1. Borodovskij A. Pleti i vozmozhnosti ikh ispol'zovaniya v sisteme vooruzheniya plemen skifskogo vremeni [Scourges and the possibility of their use in the weapon system of the tribes of the scythian time]. In *Voennoe delo drevnego naselenija Severnoy Azii* (pp. 28–39). Novosibirsk, 1987, Pp. 28–39 [in Russian].
2. Brodovskij A. Pleti i steki v jekipirovke rannesrednevekovogo vsadnika juga Zapadnoj Sibiri [Scourges and stacks in the outfit of an early medieval rider in the south of Western Siberia]. In *Voennoe delo juga Sibiri i Dal'nego Vostoka* (pp. 179–189). Novosibirsk, 1993. Pp. 179–189 [in Russian].
3. *Viiskova leksyka Zaporozkoho kozatskoho vzhytku (na materialakh istorychnykh pisen)* [Military vocabulary of the Zaporozhian Cossack usage (based on historical songs)]. URL: bizslovo.org/content/index.php/en/koz-tvo/77-slovyk/494-viiskova-leksyka.html (data zvernennia 16.02.2022) [in Ukrainian].
4. Voznyi I. *Chornivska feodalna ukriplena sadyba XII–XIII st.* [Chornivka feudal fortified estate of the XII–XIII centuries]. Chernivtsi : Ruta [in Ukrainian].
5. Dubovskaja O.R. Plet' kak vozmozhnyj atribut predskifskih pogrebenij [Scourge as a possible attribute of pre-Scythian burials]. In *Drevnosti Podoncov'ja*. Lugansk, 1997, Pp. 62–65 [in Russian].
6. Honcharova, H.M. Zoomorfny navershnyk iz davnoruskoho poselennia, shcho poblyzu s. Avtunychi na Chernihivshchyni [Zoomorphic peak from an ancient Rus settlement near the village of Autunichi in the Chernihiv region]. In *Shliakhy stanovlennia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: vid vytokiv do sohodennia*. Kyiv, 1994, Pp. 23–27 [in Ukrainian].
7. Kirpichnikov A. *Snarjazhenie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII vv.* [Equipment of a rider and a riding horse in Rus in the 9th–13th centuries.]. Leningrad: Nauka, 1973 [in Russian].
8. Majkov L. *O bylinah Vladimirova cikla* [About epics of the Vladimir cycle]. Sankt–Peterburg, 1863 [in Russian].
9. Miller V. *Jekskursy v oblast' russkogo narodnogo jeposa* [Excursions to the area of Rus folk epic]. Moskva, 1892 [in Russian].
10. Mykhailyna L., Voznyi I., Pyvovarov S. Doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok Pivnichnoi Bukovyny ekspedycji Chernivetskoho derzhuniversitytetu [Research of archeological settlements of Northern Bukovina by the expedition of Chernivtsi State University]. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*. Lutsk : Nadstyria. Pp. 66–67. [in Ukrainian]
11. Osypenko M. Tylnyky kanchuka zi spetsialnym vystupom XI–XIII st. (za materialamy Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy) [The back of the kanchuk with a special protrusion of the XI–XIII centuries. (based on the materials of the National Museum of History of Ukraine)]. *Arkeolohiia*. 2021. № 1. Pp. 61–66 [in Ukrainian].
12. Otroszhenko V. Kostjanye detali pletok iz pogrebenij srubnoj kul'tury [Bone details of lashes from Srubna culture burials]. *Sovetskaja arheologija*, 1986, № 3, Pp. 227–232 [in Russian].
13. Pyvovarov S. (1999). Vizantiiska moneta z Chornivskoho horodyshcha [Byzantine coin from the Chornivka hillfort]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. 1999. T. 3, Pp. 154–159 [in Ukrainian].
14. Pyvovarov S. Novi znakhidky predmetiv ozbroiennia ta sporiadzhennia vershnyka i verkhovoho konia z Chornivskoho horodyshcha (persha polovyna XIII st.) [New finds of weapons and equipment of a rider and a riding horse from the Chornivka hillfort (first half of the 13 th century)]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*, 2001. T. 2. Pp. 137–139 [in Ukrainian].
15. Pyvovarov S. Arkheolohichni doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha v 1999–2000 rr. [Archaeological research of the Chornivka hillfort in 1999–2000]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. 2001a. T. 1. Pp. 243–255 [in Ukrainian].
16. Pyvovarov S. Chornivske horodyshche pershoi polovyny XIII st. (novi znakhidky) [Chornivka hillfort of the first half of the XIII century. (new discoveries)]. In *R.F. Kaindl. Vikno v yevropeisku nauku* (pp. 195–201). Chernivtsi, 2005. Pp. 195–201 [in Ukrainian].
17. Pyvovarov S. Novi dani pro zemlerobstvo meshkantsiv Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. [New data on agriculture of the inhabitants of Chornivka hillfort of the first half of the XIII century.]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. Chernivtsi, 2005a. T. 2. Pp. 31–38 [in Ukrainian].
18. Pyvovarov S. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. [Research of the Chornivka hillfort of the first half of the XIII century.]. *Arkeolohichni studii*. Vol. 3. Pp. 180–199 [in Ukrainian].
19. Pyvovarov S. Persteni z heraldychnymy zobrazhenniamy z Chornivskoho horodyshcha [Rings with heraldic images from the Chornivka hillfort]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. Chernivtsi, 2008a. T. 1. Pp. 9–17 [in Ukrainian].
20. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Novi znakhidky khrystyianskoi metaloplastyky z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. [New finds of christian metal sculpture from the Chornivka hillfort of the first half of the 13 th century]. In *Tserkva–nauka–susplystvo*. Kyiv, 2015. Pp. 30–33 [in Ukrainian].
21. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2012–2015 rr. [Research of the Chornivka hillfort of the first half of the XIII century in 2012–2015]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*, Chernivtsi, 2015a. T. 2. Pp. 7–35 [in Ukrainian].
22. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Doslidzhennia Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. u 2015–2016 rr. [Research of the Chornivka hillfort of the first half of the XIII century in 2015–2016]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkeolohii y etnolohii*. Vyzhnytsa, 2016. T. 2. Pp. 7–44 [in Ukrainian].
23. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Novi znakhidky elementiv klynkovoї zbroi z Chornivskoho horodyshcha XIII st. [New finds of bladed weapons from the Chornivka hillfort of the 13 th century]. In *Visnyk Tsentru Bukovynoznavstva* (pp. 5–13). Chernivtsi, 2017. T. 1. Pp. 5–13 [in Ukrainian].

24. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Serednovichni shpory z Chornivskoho horodyshcha XIII st. [Medieval spurs from the Chornivka hillfort of the XIII century.]. In *Halych i Halytska zemlia* (pp. 33–37). Halych, 2018. Pp. 33–37 [in Ukrainian].
25. Pyvovarov S., Ilkiv M., Kalinichenko V. Detali serednovichnykh mechiv z Chornivskoho horodyshcha XIII st. [Details of medieval swords from the Chornivka hillfort of the 13th century]. In *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy* (pp. 101–107). Kamianets–Podilskiy, 2019. Pp. 101–107 [in Ukrainian].
26. Pyvovarov S., Kalinichenko V. Navershia rukivya mecha z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. [The top of the hilt of the sword from the Chornivka hillfort of the first half of the XIII century]. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkhelohii y etnolohii*, Chernivtsi, 2014. T. 1. Pp. 39–55 [in Ukrainian].
27. Pyvovarov S., Kalinichenko V. Predmety serednovichnoho ozbroiennia z Chornivskoho horodyshcha pershoi polovyny XIII st. (doslidzhennia 2012 r.) [Items of medieval weapons from the Chornivka hillfort of the first half of the XIII century (researches 2012)]. *Derzhava ta armii. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Lviv, 2014a. № 784. Pp. 18–24 [in Ukrainian].
28. Pimenov V. Ob otrazhenii v bylinah nekotorykh elementov material'noj kul'tury [On the reflection in epics of some elements of material culture]. In *Trudy Karel's'kogo filiala AN SSSR. Voprosy literatury i narodnogo tvorchestva* (pp. 31–33). Leningrad, 1957. Vol. VIII. Pp. 31–33 [in Russian].
29. *Polnaja jenciklopedija simvolov [The complete encyclopedia of symbols]*. Moskva : AST; Sankt–Peterburg : Sova, 2007 [in Russian].
30. Rybalka Ya. Tiurkski leksychni zapozychennia u viiskovii terminolohii XVII–XVIII st. [Turkic lexical borrowings in military terminology of the XVII–XVIII centuries]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*, 2006. № 559. Pp. 241–245 [in Ukrainian].
31. Rodionov M. (2013). Izobrazhenie boevogo konja v russkikh bogatyrskikh bylinah [The image of a war horse in Rus heroic epics]. *Vestnik Cheljabinskogo universiteta*, 2013. Vol. 35 [in Russian].
32. Rodionova M., Gippius A. Plet' s Vladychogo dvora [Scourge from the Lord's Court]. *Novgorod i Novgorodskaja zemlja. Istorija i arheologija*, 2013, Vol. 27. Pp. 152–170 [in Russian].
33. Smirnov N. Zver' i ptica iz Temir–gory [Beast and bird from Temir–mountain]. *Bosporskie issledovanija*, 2015. Vol. XXXI. Pp. 50–59 [in Russian].
34. Sreznevskij I. *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka [Materials for the dictionary of the old Rus language]*. Sankt–Peterburg, 1902, T.2, 964 p. [in Russian].
35. *Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja [Steppes of Eurasia in the Middle Ages]*. Moskva: Nauka, 1981 [in Russian].
36. Terskyi S. Sporiadzhennia vershnyka i konia na Volyni v X–XIV stolittiah [Equipment of a rider and a horse in Volhynia in the 10 th – 15 th centuries.]. In *Kultura i mystetstvo zakhidnoukrainskykh zemel* (pp. 71–114). Lviv, 2015 [in Ukrainian].
37. Tymoshchuk B. *Davnoruska Bukovyna [Ancient Rus Bukovina]*. Kyiv: Naukova dumka, 1982 [in Ukrainian].
38. *Tiurkizmy v ukrainskii movi [Turquoises in the Ukrainian language]*. URL: uk.avtovid.hh.ua./231382/turkizm.html (data zvernennia 16.02.2022) [in Ukrainian].
39. Urmanche F. *Tjurkskij geroicheskij jepos. Sravnitel'no–istoricheskie ocherki [Turkic heroic epic. Comparative-historical essays]*. Kazan : IJaLI, 2015. Pp. 289–291 [in Russian].
40. Fedorov–Davydov G. *Kochevniki Vostochnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskikh hanov [Nomads of Eastern Europe under the rule of the Golden Horde khans]*. Moskva : Izd–vo MGU, 1966 [in Russian].
41. Fylypchuk M. (1983). Zamok bilja Chornivky [Castle near Chornivka]. *Molodyi Bukovynets*. 27 liutoho [in Ukrainian].
42. Khalymonenko H. *Tiurkska viiskova leksyka u movlenni zaporizkoho kozatstva: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.02 / Kyivskiy yniwersytet imeni Tarasa Shevchenka [Turkic military vocabulary in the speech of the Zaporozhian Cossacks]*. Kyiv, 1994. 23 p. [in Ukrainian].
43. Huzin F. Snarjazhenie vsadnika i verhovogo konja [Equipment of the rider and riding horse]. In *Kul'tura Biljara. Bulgarskie orudija truda i oruzhie X–XIII vv.* (pp. 207–208). Moskva, 1985. Pp. 207–208 [in Russian].
44. Tsymidanov V. Pokhovannia z nahaikamy v zrubnii kulturi [Burial with whips in the log culture]. *Materialy ta doslidzhennia z arkhelohii Skhidnoi Ukrainy*, 2007. Vol. 7. Pp. 217–224 [in Ukrainian].
45. Chernenko E. Oruzhie iz Tolstoj Mogily [Weapons from Tolsta Mogila]. In *Skifskij mir* (pp. 152–173). Kiev, 1975. Pp. 152–173 [in Russian].
46. Chheidze V. Kostjanye navershija pletej s otrostkom v pogrebenijah srednevekovykh kochevnikov vostochnoevropskikh stepej [Bone whip tops with a process in the burials of medieval nomads of the Eastern European steppes]. In *Stepi Vostochnoj Evropy v srednie veka. Sbornik pamjati S.A. Pletnevoj* (pp. 352–381). Moskva, 2016. Pp. 352–381 [in Russian].
47. Sharleman', N. *Priroda i ljudi Kievskoj Rusi [Nature and people of Kievan Rus]*. Kiev : Izd. Dom «Antikvar», 2015 [in Russian].